

A TÖBBSZÖRÖS MŰVELTETÉS AZ OBI-UGOR NYELVEKBEN

DOLOVAI DOROTTYA

A kauzatív igeképzés egyik érdekes sajátossága, hogy a műveltető igeképző iterálható, azaz egymás után többször is az igetőhöz járulhat. Ez a jelenség igen régóta ismert, már a műveltető szerkezetekről szóló első tanulmányok is említik. A több műveltető képzővel ellátott igét tartalmazó mondatok vizsgálata azonban viszonylag új területe a kauzatív szerkezetek tipológiai kutatásának. A témát tárgyaló tanulmányok azért is érdekesek a figyelemre, mert az eddig megjelent tipológiai munkák nagy részétől eltérően példaanyagukban nem csupán a magyar és a finn, hanem egy kis uráli nyelv, a vogul adataival is találkozhatunk, bár a példák értelmezése néhány esetben megkérdőjelezhető.

Leonid Kulikov a török nyelvek adatai alapján (1999), illetve több nyelv vizsgálatára támaszkodva (1993) foglalta össze a többszörös műveltetés morfológiai, szintaktikai és szemantikai jellemzőit. A többszörös műveltetés (a „second causative”) kutatása során nemcsak azokkal az esetekkel foglalkozott, amelyekben egy ige több kauzatív képzőt tartalmazott, hanem megvizsgálta azokat a nyelveket is, ahol több különböző kauzatív képző használatos, igyekezve feltárni ezek funkcióbeli, illetve jelentésbeli különbségeit.

Dolgozatomban az obi-ugor nyelvek többszörös műveltető képzős igéit és az ezekkel alkotott mondatokat (példamondatokot csak a vogulban találtam) mutatom be. A vizsgálat során Kulikov fent említett tanulmányaiból indultam ki. Az obi-ugor nyelvek adatai mellett igyekszem ismertetni a többi uráli nyelv példáit is. A többszörös műveltetés általában nagyon ritka jelenség a világ nyelveiben, így az ilyen szerkezetek összegyűjtése sokszor nehéz. Finn és magyar példák nemcsak a nyelvtanokban, de már az általános nyelvészeti szakirodalomban is találhatóak. A kisebb uráli nyelvek nyelvtenai azonban csak esetlegesen tárgyalják ezt a kérdést.

1. A többszörös műveltetés morfológiai jellemzői

1.1. Tipológiai eredmények

Comrie szerint valószínűleg nincs olyan nyelv, amely a kauzatív képzők korlátlan számú ismétlését tenné lehetővé (1981: 160), hiszen a hosszú kauzatív képzőláncok egy nyelvben sem elfogadottak. Kulikov ezzel szemben úgy fogalmaz, hogy a legtöbb török nyelvben például nincs mennyiségi korlátja a kauzatív képzésnek, legalábbis abban az értelemben nincs, hogy nem léteznek olyan morfológiai szabályok, amelyek meghatároznák az egy igetövön lehetséges műveltető képzők számát. Elismeri azonban, hogy a nyelvhasználatban már a két műveltető képzős alakok is meglehetősen ritkák, ennél több képző pedig csak kivételesen fordul elő egy-egy igén (1999: 49).

1.1.1. A többszörös műveltető képzők felépítése

A többszörös műveltetés kifejezési lehetőségeinek különböző nyelvekbeli vizsgálata során Kulikov a többszörös műveltető képzők felépítésének következő lehetőségeit találta:

1. $Y = X + X$: Az egyszerű műveltetés kifejezésére szolgáló képző ismételt hozzáadásával fejezi ki a többszörös műveltetést, a képző alakjában gyakran bekövetkező kisebb változásokat morfofonológiai okokkal lehet megmagyarázni:

Huallaga kecsua:

(1) *wañu-* 'to die' → *wañu-chi-* 'to kill' → *wañu-chi-chi-* 'to cause to kill' (Kulikov 1993: 123)

Vogul

(2) *rūpit(a)-* 'to work' → *rūpita-pt(u)-* 'to cause to work' → *rūpita-pt-u-pt(u)-* 'to ask to work' (Rombandeeva 1973: 153, idézi Kulikov 1993: 123)¹

2. $Y = X_1 + X_2$: ahol X_1 és X_2 mindketten produktív kauzatív képzők, egyszerű műveltető igéket képeznek. A többszörös műveltetés kifejezésénél azonban két azonos képző nem állhat közvetlenül egymás után:

Török

(3) *öl-* 'to die' → *öl-dür-* 'to kill' → *öl-dür-t-* 'to have someone killed' → *öl-dür-t-tür-* 'to get someone to get someone to kill' → *öl-dür-t-tür-t-* 'to get someone to get someone to get someone to kill' (Kulikov 1993: 124)

3. $Y \supset X$, $Y = X + x/x + X$: tehát a második képző (Y) magában foglalja az elsőt (X), de olyan elemet is tartalmaz, amely nem használatos önálló kauzatív képzőként:

Hindi

(4) *sun- nā* 'hear' → *sun-ā-nā* 'tell' → *sun-vā-nā* 'cause to tell' (Kulikov 1993: 124)

4. Y-nak és X-nek van közös része, de Y nem tartalmazza X-et, ez a helyzet az amiszban: a *pa-* képző kauzatív, míg a *pi-* a kauzatív és a tranzitív nem-kauzatív igék képzésére is szolgál (Kulikov 1993: 124)

5. Y teljesen különbözik X-től, ilyen kauzatív képzők találhatók a dogonban (*-mò-*: produktív, *-nd-*: nem produktív):

¹ A többszörös műveltetés kifejezésére nem ez a legtipikusabb képző a vogulban, Rombandeeva az idézett helyen megjegyzi, hogy ez a képző nem produktív, ezt az egyetlen példát hozza rá.

Dogon

- (5) *go* ‘to exit’ → *go-ndo* ‘to lead out’ – *go-mo* ‘to cause to go out’ (Kulikov 1993: 125)

1.1.2. Produktív és nem produktív műveltető képzők

Kulikov szerint azokban a nyelvekben, ahol többféle kauzatív képző is használatos, a képzők közötti alapvető különbség nem a használatukban, vagy a jelentésükben van, sokkal inkább a produktivitásukban, rendszerszerűségükben. A törökben kimutathatók például produktív kauzatív képzők: *-Dir-*, *-t-*, valamint nem produktívak: *-Ir-*, *-It-*. A tuvaiban produktív és nem produktív képző egyaránt az igetőhöz tehető, így kvázi-szinonim kauzatív igék jönnek létre:

- (6) *kel-* ‘come’ → *kel-is-/kel-dir-* ‘to make come’ (Kulikov 1993: 141)

Ebben a nyelvben a két, különböző képzővel képzett ige viszonya bonyolult. Az archaikusabb, kevésbé produktív képző „közönségesebb”; szemantikai különbség a kétféle képzős alakok között ritkán fordul elő, nem szisztematikus.

A kevésbé produktív képzővel képzett alakokat a produktív képzősök egyre inkább kiszorítják a használatból, ám arra is felhasználhatók, hogy azonos igetőveken különböző jelentésű kauzatív igéket képezzenek:

Magyar

- (7) *szopik* ‘to suck’ → *szop-tat* ‘to suckle, to nurse’ / *szop-at* ‘to make suck’
 (8) *hull(ik)* ‘to fall’ → *hull-aszt* ‘to cause to fall’ / *hull-at* ‘to let fall’ (Hetzron 1976: 389–391, idézi Kulikov 1993: 125–126)

A kucsabamba kecsua nyelvben található példa az iterált kauzatív morfémák egyikének törlődésére, miközben az ige jelentése nem változik:

- (9) *wanu-ci* ‘to kill’, ‘to cause to kill’ ← *wanu-* ‘to die’

Ebben a nyelvben a **wanu-ci-ci* alak agrammatikus, bár általában a *-ci-ci-* képzős kauzatív formák megengedettek (Kulikov 1993: 126).

Jóval gyakoribb az ezzel ellentétes jelenség: az igén van egy második kauzatív képző, de az szemantikailag üres, azaz ezek az igék csak formai szempontból tarthatók iteráltnak, jelentésük egyszerű műveltetés:

Azerbajdzsán:

- (10) *šiš-* ‘to swell (intr.)’ → *šiš-ir-/šiš-ir-t-* ‘to swell (tr.)’

A nem produktív *-Yr-* képző a produktív *-t-* képzővel is állhat, az egyszerűbb tag pedig gyakran kiszorul a használatból:

- (11) *ič-* ‘to drink’ → *ič-ir-t-* ‘to give to drink’

Az *ič-ir-* forma a mai nyelvben nem használatos.

Hasonló a helyzet a nankauri nyelvben, amelyben két kauzatív képző van: az *-um-* és a *-ha-*. Az *-um-* a *-ha-* képzővel együtt is állhat:

- (12) *ha-k'ah/h-um-k'ah* 'to cause to know'

A cez nyelvben szintén iterálható a kauzatív képző anélkül, hogy az ige jelentése megváltozna, érdekes azonban, hogy mind az egy, mind a két képzős alak alkalmas a kétszeres műveltetés kifejezésére:

- (13) *žek-* 'to hit' → *žek-er-/žek-r-er-* 'to cause to hit'

- (14) *bac'-* 'to eat' → *bac'-er-/bac'-r-er-* 'to feed, to cause to feed' (Kulikov 1993: 127)

1.1.3. Három- vagy többszörös műveltetés

Sok nyelvben a két kauzatív képzővel ellátott alakok nem jelentik a kauzatív képzés felső határát, előfordulhat háromszoros, vagy akár többszörös képzés is. Ilyenkor általában ugyanazok a szabályok érvényesülnek, mint a kétszeres műveltetésnél, a nyelvek azonban törekszenek arra, hogy ne ismételjének meg túlságosan sokszor egy-egy morfémát, így a két képzős alakok is alkalmasak lehetnek a háromszoros műveltető jelentés kifejezésére (pl. finn, Pennanen 1986: 177).

A másik lehetőség arra, hogy elkerüljük az azonos morfémák ismétlését, a különböző kauzatív képzők használata. A török nyelvekben ez már a kétszeres műveltetés kifejezésénél érvényesül. Ezek a szerkezetek is redukálódhatnak, azaz a két képzős alakok ezekben a nyelvekben is fejezhetnek ki háromszoros műveltetést (Kulikov 1993: 127):

Tuvai:

- (15) *Kara-kys ool-ga ašak-ka Bajyr-ny doŋ-ur-t-kan.*
 Kara-kys boy-DAT old-man-DAT Bajyr-ACC freeze-KAUZ-KAUZ-PT
 'Kara-kys caused the boy to make an old man get Bajyr frozen.'

1.2. Többszörös műveltető képzés az uráli nyelvekben

1.2.1. Többszörös műveltető képzés a finnben

A finnben egy műveltető képző van, a *-TTA* (*-tta*, *-ttä*, *-ta*, *-tä*), ez egymás után többször (kétszer, háromszor, esetleg négyszer is) hozzátehető az ige-tőhöz:

- (16) Alapige: X_1 *tekee* $Y:n$ 'X₁ does Y.'
 1. képzés: X_2 *tee-TTÄ-ä* $X_2:llä$ $Y:n$ 'X₂ makes X₁ do Y.'
 2. képzés: X_3 *tee-TÄ-TTÄ-ä* $X_2:lla$ $Y:n$ 'X₃ makes X₂ do Y.' (sic!) 'X₃ makes X₂ cause X₁ do Y.'
 3. képzés: X_4 *tee-TÄ-TY-TTÄ-ä* $X_3:lla$ $Y:n$ 'X₄ gets X₃ to make X₂ cause X₁ to do Y.'
 4. képzés: $?X_5$ *tee-TÄ-TÄ-TY-TTÄ-ä* $X_4:llä$ $Y:n$ 'X₅ has X₄ get X₃ to make X₂ cause X₁ to do Y.'

A 4. képzési szint már az elfogadhatóság határán van. A 3. képzési fokot Pennanen Räsänennek egy hozzá írott levelére hivatkozva (Pennanen: 1984: 434) egyáltalán nem tartja lehetetlennek a finnben, annak ellenére sem, hogy a beszélők alig-alig használnak ilyen igéket. A mindennapi nyelvhasználatban ritkán van szükség az ilyen kifejezésekre, ez magyarázza a példák igen alacsony számát. Ha azonban a szituáció megkívánja, a nyelv képes ezen alakok előállítására, mint azt a Räsänen által idézett kainui szójáték is bizonyítja (idézi Pennanen 1984: 433):

- (17) *Hevonen vetä-ä* (tukkeja) ‘The horse hauls (logs).’
Hevosmies veä-ttä-ä (tukkeja hevossella) ‘The driver makes the horse haul logs.’
Työnjohtaja veä-tä-ttä-ä (tukkeja hevostmiehellä) ‘The foreman orders the driver to get the logs hauled (by the horse).’
Tukkiyhtiö veä-tä-ty-ttä-ä (tukkeja työnjohtajalla) ‘The lumber company orders the foreman to cause the driver to have the logs hauled (by the horse).’

1.2.2. Többszörös műveltető képzés a magyarban

A mai magyarban két produktív műveltető képző használatos: a deverbális *-(t)At* (*-at*, *-et*, *-tat*, *-tet*) és a deadjektívális *-ít*. A *-(t)At* képző igen termékeny, szinte minden ige felveheti. A képzett ige Téma/Patiens/Experiens szerepű alannyal rendelkező alapszavak esetében kauzatív lesz, az Ágens alanyú alapigékből viszont faktitív jelentéstartalmú igék képezhetők. Az *-ít* deverbális igeképzőként nem tartható produktív képzőnek, hiszen új, műveltető jelentésű igék létrehozására már nem használjuk, és bár gyakran fordul elő, korántsem olyan termékeny, mint a *-(t)At*. További vizsgálatokat igényel annak pontos meghatározása, hogy a mellénevek mely csoportjai vehetik fel ezt a képzőt, s melyek vannak kizárva a képzésből (Komlósy 2000: 280–281).

A műveltető képzés a magyarban is iterálható. A több műveltető képzőt tartalmazó alakokban az *-ít* csak az első helyen szerepelhet, hiszen produktív képzőként csak deadjektívális szerepben használatos. A *-(t)At* mind első, mind második képzőként állhat:

- (18) *fehér* → *fehér-ít* → *fehér-ít-tet*
 (19) *ír* → *ír-at* → *ír-at-tat*
 (20) *sétál* → *sétál-tat* → *sétál-tat-tat*

Elvben nem zárható ki a háromszoros képzés sem, de Komlósy szerint (2000: 240) „a beszélők ... egy igealakban általában összesen is csak két (bármilyen tartalmú) műveltető képzőt tolerálnak egymás mögött”, s erősen kérdésesnek tartja, hogy a következő igealak elfogadható-e:

- (21) *kijav-ít-tat-tat*

1.2.3. Többszörös műveltető képzés a többi uráli nyelvben

A többi rokon nyelv adatainak összegyűjtése nehézségekbe ütközik. A legtöbb nyelvten bemutatja az adott nyelv műveltető igeképzőit², de a többszörös műveltetés kifejezésével csak esetlegesen foglalkoznak. Néhány nyelv adatai a finn műveltetéssel foglalkozó tanulmányokban szerepelnek: Pennanen (1984, 1986) cseremiszi és vepsze műveltető igesorokat sorol fel.

Cseremiszi:

(22) *âraš* 'melegszik' → *ârâktaš* 'melegít' → *ârâktâktaš* 'melegített'

(23) *uryaš* 'varr' → *uryâktaš* 'varrat' → *uryâktâktaš* 'varrattat'

(24) *âstaš* 'csinál' → *âstâktaš* 'csináltat' → *âstâktâktaš* 'csináltattat' (Pennanen 1984: 438)

Vepsze:

(25) *sijšta* 'to stand' → *sijžutada* 'make s.o. stand' → *sijžutoitta* 'have s.o. make s.o. stand' (Pennanen 1986: 175)

Az északi lapp példák egy norvég nyelven megjelent lapp nyelvtenban találhatók:

Lapp:

(26) *borrat* 'eszik' → *borahit* 'etet' → *borahahttit* 'etettet' (Nickel 1994: 230–231)

(27) *atnit* 'tart' → *anihit* 'tartat' → *anihahttit* 'tartattat' (Nickel 1994: 230–231)

Az *-(a)httit* végződés a *-hit* kauzatív végződés páratlan szótagszámú igéken jelentkező változata, így a kétszeres képzésű alakokban szabályosan fordul elő (Nickel 1994: 229).

Az uráli nyelvek rendelkezésre álló adatai tehát azt sejtetik, hogy ezekben a nyelvekben általában egy, esetleg két műveltető képző használatos. A magyarban meglévő két műveltető képző közül a *-(t)At* jóval produktívabb, jóval gyakoribb, mint az *-ít*. Nem meglepő tehát, hogy az iterált képzők felépítésük szerint Kulikov első csoportjába sorolhatók, azaz az összetett képzők az egyszerű képzők megismétlésével jönnek létre (kisebb fonológiai változások lehetségesek).

1.3. Többszörös műveltető képzés az obi-ugor nyelvekben

Az obi-ugor nyelvek többszörös műveltető szerkezeteit a vogul, illetve az osztják nyelvtenok alapján mutatom be, mert a rendelkezésre álló szövegekben – igen ritkán előforduló nyelvi jelenségről lévén szó – valószínűleg nincs ilyen példa. A vogulban és az osztjákban egyaránt több műveltető képző mutatható ki. Az egyelemű képzők, a vogul *-t-* és *-l-*, illetve az osztják *-t-* már nem produktívak, amit az a tény is mutat, hogy e képzők funkciójának megállapításában vita van a különböző szerzők között: egyesek kauzatív képzőknek minősítik őket, mások viszont tranzitivizáló képzőknek

² Mint Mikola (1995: 255) is megállapítja, az uráli nyelvek mindegyikére jellemző a műveltető igék képzése, az észét az egyetlen olyan rokon nyelv, amelyben nincsen produktív kauzatív igeképzés.

tartják. Ma is termékeny kauzatív képzőként az *-lt-t* és a *-pt-t* tarthatjuk számon, az *-lt-* az egyszerűtagos, képzetlen ige-tövekhez járul, a *-pt-t* pedig a több szótagból álló ige-tövek vehetik fel. A *-pt-* képző olyan egyszerűtagos ige-töveken is előfordul, amelyek mássalhangzókapcsolatra végződnek. E mássalhangzókapcsolat második eleme *-t*, vagy *-l*, ezek eredetileg ige-képzők voltak, de elvesztették jelentésüket, beolvadtak az ige-k tövébe. Történeti szempontból tehát ezek is képzett ige-k (Rombandeeva 1973: 157).

A vogulban és az osztjában a következő alakú iterált műveltető képzők találhatóak³:

1. *-t + -pt* képző

Ahlqvistnál (Ahlqvist 1894: 176) és Rombandeevánál (Rombandeeva 1960: 81) fordul elő, mindketten önálló képzőnek tartják:

- (28) *noχ-χusa-t-apt-uηkwe* ‘позволить кому-н., попросить кого-н. отклеить что-н.’ (Rombandeeva 1960: 81) ← *χusa-t-aηkwe* ‘отколоть, отклеить’ (BalVahr 1958: 145) ← *χusiγp-aηkwe* ‘отклеиться’ (Rombandeeva 1960: 81) ‘отколоться’ (BalVahr 1958: 145)
- (29) *pileteptem* ‘megijeszt’ ← *pilem* ‘fél’ (Ahlqvist 1894: 176)

Ez a képző az osztjában is gyakran előfordul:

- (30) DN *tāt-t-aptā-*, Ni *tōt-t-aptā-*, Kaz *лōл-t-aptā-* ‘schmelzen, tauen lassen’ ← DN *tāt-tā-*, Ni *tōt-tā-*, Kaz *лōл-t-* ‘schmelzen, auftauen (trans.)’ ← DN *tāt-*, Ni *tōtā-*, Kaz *лōла-* ‘schmelzen, tauen (intrans.)’ (Ganschow 1965: 114)

Terėskin is említ ilyen példákat a keleti nyelvjárásokból:

- (31) V *элтэвтэта* ‘уложить спать’ ← *элата* ‘спать’ (Terėskin 1961: 77–78)
- (32) V *тōңтэвтэмэ* ‘наполнить, заполнить’ ← *тōңэмэ* ‘наполниться’ (Terėskin 1961: 77–78)

2. *-l + -pt* képző

Szintén csak Rombandeevánál előforduló képző:

- (33) *jol-χan-l-apt-uηkwe* ‘попросить кого-л., позволить кому-н. приклеить что-н.’ (Rombandeeva 1960: 81) ← *jol-χan-l-aηkwe* ‘приклеить’ (BalVahr 1958: 29) ← *jol-χanuηkwe* ‘приклеиться’ (Rombandeeva 1960: 81)

³ Az obi-ugor nyelvek műveltető ige-képzését tárgyaló dolgozatomban (Dolovai 1996a) *-t-lt-* alakú összetett képzőt is említettem Rombandeeva alapján (Rombandeeva 1960: 81): *jol-pat-t-alt-aηkwe* ‘стараться уронить что-л.’ (Rombandeeva 1960: 81) ← *patuηkwe* ‘упасть’ (Rombandeeva 1960: 81). A *pat-t-alt-aηkwe* alak azonban valószínűleg a *pat-ilt-aηkwe* ‘заставить упасть’ (BalVahr 1958: 79) ejtészváltozata lehet.

Az osztjákban ez a képző nem adatos, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy az osztjákban az *-l-* képző nem fordul elő (Dolovai 1996a: 194).

3. *-nt* + *-pt* képző

Ez a képző egyedül Ahlqvistnál (Ahlqvist 1894: 175) található meg, ő is csak egyetlen példát említ:

- (34) *mäintentptem* 'nevetet' ← *mäintem* 'nevet' (Ahlqvist 1894: 175)

Az osztjákban erre a képzőre sincs példa, ennek oka szintén az lehet, hogy az *-nt-* önmagában sem adatos (Dolovai 1996a: 197).

4. *-lt* + *-pt* képző

Ez az összetett képző igen gyakran fordul elő, Rombandeeva (1960: 72) és Balandin-Vahruševa (1957: 117) egyaránt hoz rá példákat:

- (35) *junt-ilt-apt-unjkwe* '(по)просить кого-л. шить что-л.' ← *juntunjkwe* 'шить что-л.' (Rombandeeva 1973: 159)
 (36) *χass-ilt-apt-unjkwe* 'попросить кого-л. писать что-л.' ← *χansunjkwe* 'писать что-л.' (Rombandeeva 1973: 159)

Az osztjákban erre a képzőre egyetlen példát találtam:

- (37) Kaz. *pt-łt-aptə* 'abkühlen, gefrieren lassen' ← *pt-łtə* 'id.' ← *pt-* 'kalt werden, frieren, gefrieren' (Ganschow 1965: 114)

5. *-pt-* + *-pt-* képző

Az *-lt-* + *-pt-* képzővel szemben ez a képző már jóval ritkábban fordul elő, Rombandeeva nem tartja produktív képzőnek, maga is csak egyetlen példát hoz rá:

- (38) *rūpit-apt-upt(a)-* 'просить работать' ← *rūpit(a)-* 'работать' (Rombandeeva 1973: 159)

Az osztjákban erre a képzőre nem találtam példát.

Az iterált képzők felépítését vizsgálva látható, hogy gyakoribbak azok a többszörös műveltető képzők, amelyek különböző elemekből állnak, azaz Kulikov felosztásában a 2. csoportba sorolhatók. A *-t-* + *-pt-*, illetve a csak a vogulból adatos *-l-* + *-pt-* képzők első eleme nem produktív, de megfigyelhető a két különböző, termékeny kauzatív képző összetételével keletkezett *-lt-* + *-pt-* és *-pt-* + *-pt-* is. Az obi-ugor nyelvekben tehát a kauzatív képzők általában nem ismétlődnek, ezt a képzők használati szabályai magyarázzák, hiszen az egyszótagos igetővek az első műveltető képzőt felvéve többszótagossá válnak, s így szabályosan csak a *-pt-*-vel képezhetők tovább. A *-pt-* képző esetében viszont lenne lehetőség az ismétlődésre, erre azonban egyetlen példát találhatunk Rombandeevánál, aki nem tartja produktívnek ezt a képzési módot (Rombandeeva 1973: 159). Az összetett műveltető képzők használata igen gyakori a

vogulban, Rombandeewa is úgy tartja, hogy az *-lt-* + *-pt-* képző a legproduktívabb valamennyi kauzatív képző közül. A többszörös műveltetés kifejezésére is számos példa áll rendelkezésre, nehezen képzelhető el tehát, hogy ez a lehetőség csak a *-t-*, az *-l-*, illetve az *-lt-* képzős műveltető igéket érintené. A többszótagos igetövek valószínűleg ritkábban használatosak, mint az egyszótagosok, de ha a szituáció megkívánja, minden bizonnyal létrejöhetnek a *-pt-* + *-pt-* képzős alakok is, a rendelkezésre álló példák kis számát az magyarázza, hogy igen ritka nyelvi jelenségről van szó. Az *-nt-* + *-pt-* képző felépítése alapján helyet kaphatna az obi-ugor összetett kauzatív képzők rendszerében, ám a képző első eleme, az *-nt-* (az *-mt-*-hez hasonlóan) már a régi nyelvtani leírások tanúsága szerint sem volt produktív, használatára már akkor is igen kevés példát találtak, az *-nt-pt-* előfordulására is mindössze egy példánk van (Ahlquist 1894: 175).

Az obi-ugor összetett műveltető képzők felépítése összevetve Kulikov felosztásával tehát kétféle lehet: vagy egymástól különböző egyszerű képzők összetételével jönnek létre, mint Kulikov 2. csoportjában, vagy pedig azonos elemek megismétlésével, mint az 1. csoportban. Ez utóbbi módra jóval kevesebb példa található, de ha a képzők használati szabályait figyelembe vesszük, valószínűleg nem tarthatjuk kevésbé produktívnak.

2. A többszörös műveltetés szintaktikai jellemzői: az eszközlő alany lehetséges kifejezési módjai

2.1. Tipológiai eredmények

Mint a kauzatív igéket tartalmazó mondatok esetében általában, a több kauzatív képzős igéjű mondatok vizsgálatának is a tulajdonképpeni cselekvő (eszközlő alany, causee) kifejezése a legérdekesebb kérdése. Ezekben a mondatokban az alanyon kívül már nemcsak egy, hanem két eszközlő alannyal is számolhatunk. Amint arra Kulikov (1993: 142) is felhívja a figyelmet, a második eszközlő alany kifejezése elsősorban azokban a mondatokban érdekes, ahol a kauzatív képzés alapigéje tranzitív ige volt, hiszen az intranszitiv igékből képzett kauzatív igék mellett az eszközlő alany tárgyként jelenik meg. Egy újabb kauzatív képzés után pedig olyan mondat szerkezetet kapunk, mint a tranzitív igékből képzett kauzatív igéjű mondatoké. Figyelembe kell venni továbbá azt a tényt is, hogy a többszörösen képzett igéket tartalmazó mondatok nem csupán a többszörös műveltetés kifejezésére szolgálhatnak. Sok nyelvben találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy a többszörösen képzett műveltető igealakok „a szokásostól eltérő” műveltetés jelölésére is alkalmasakká váltak (a többszörösen képzett műveltető igék egyéb lehetséges jelentéseiről és használatáról lásd Kulikov 1993 és 1999). Az ilyen mondatokban az egyszerű műveltetéshez hasonló mondat szerkezetek fordulnak elő. Kulikov a következő lehetséges mondat szerkezeteket találta:

1. a második eszközlő alany egyáltalán nem jelenhet meg a mondatban:

Ez a helyzet a jukagirban, és a törökben is elfogadhatatlan a következő mondat:

- (39) **Hasan-a • mektub-u müdür-e aç-tır-t-ti-m*
 Hasan-DAT letter-ACC director-DAT open-KAUZ-KAUZ-PT-1SG
 ‘I made Hasan make the director open the letter.’ (Kulikov 1993: 142)

2. a második eszközlő alanyt ugyanolyan módon jelölik, mint az első:

Megebi dargva:

- (40) *Nun x~unujze belq-aq-aq-iša uršilize ibrahimišu kayar.*
 I:ERG wife:LOC write-KAUZ-KAUZ-VX1SGFT son:LOC Ibrahim:LAT letter:ABS
 'I shall cause my wife to cause my son to write a letter to Ibrahim.' (Kulikov 1993: 143)

Cez:

- (41) *Ala žek'uq uziq magalu bac'-er-si/bac'-r-er-si.*
 Ali:ERG old.man:LOC child:LOC scone:ABS eat-KAUZ-PT/eat-KAUZ-KAUZ-PT
 'Ali caused the old man to feed a scone to the child.' (Kulikov 1993: 143)

3. a második eszközlő alany jelölése eltér az elsőétől:

Kasmír:

- (42) *me chalinav' mamini zar'yi dobis athi palav*
 I:ERG wash:KAUZ Mama through washerman by clothes
 'I got clothes washed by the washerman through Mama.' (Kulikov 1993: 143)

Vogul:

- (43) *Irag Kat'a jot agi sup-əl junta-lt-apt-asten.*
 Ira:DU Katja through girl:ABS dress:ABS (sic!) sew:KAUZ:KAUZ:PT:FIN
 'Two Ira's caused Katja to ask the girl to sew a dress.' (Rombandeeva 1964: 9
 idézi Kulikov: 1993: 144)

Rombandeeva példamondata mesterkéltnek tűnik, nehéz olyan szituációt elképzelni, ahol személynév duálisban állna. A *sup-əl* alak helyes elemzése: ruha-INSTR.

Kulikov véleménye szerint az általa említett két mondatszerkesztési lehetőség közül egyikről sem állítható, hogy gyakoribb lenne, mint a másik. Sajnos, mivel marginális nyelvi jelenségről van szó, a legtöbb nyelvtani leírás nem tárgyalja ezt a kérdést, így nehezen gyűjthetők össze a szükséges adatok (Kulikov 1993: 144).

2.2. A többszörös műveltetés mondattana a finnben

Annak ellenére, hogy a finn kauzatív igék képzőinek iterálása több tanulmány témája is volt, meglehetősen kevés olyan példamondatot lehet találni, amely több képzős kauzatív igét tartalmaz. Az alábbi mondatok azt mutatják, hogy a második eszközlő alany nem jelenhet meg a mondatban:

- (44) *Ratsumestari haetti kornetilla ratsunsa.*
 lovaskapitány-NOM keres-KAUZ-PT zászlós-ADESS hátasló-GEN-PXSG3
 'A lovaskapitány a zászlóssal kerestette a lovát.' (Pennanen 1984: 433)

- (45) *Ratsumestari haetutti kornetilla ratsunsa.*
 lovaskapitány-NOM keres-KAUZ-KAUZ-PT zászlós-ADESS hátasló-GEN-PXSG3
 'A lovaskapitány a zászlóssal kerestettette a lovát.' (Pennanen 1984: 433)

A második eszközlő alany csak olyan mondat szerkezetben lehet jelen, ahol nem képzett ige, hanem körülírással szerkezet fejezi ki a műveltetést, vagy mind a két műveltető viszonyt (46), vagy legalább az egyiket (47):

- (46) *Ratsumestari antoi kornetin antaa tallivahdin*
 lovaskapitány-NOM ad-PT zászlós-GEN ad-INF istállóór-GEN
hakea ratsun.
 keres-INF hátasló-GEN
 'A lovaskapitány megparancsolta a zászlósnak, hogy parancsolja meg az istállóórnek, hogy keresse meg a lovát.' (Pennanen 1984: 433)

- (47) *Ratsumestari antoi kornetin haettaa*
 lovaskapitány-NOM ad-PT zászlós-GEN keres-KAUZ-INF
tallivahdilla ratsun.
 istállóór-ADESS hátasló-GEN
 'A lovaskapitány megparancsolta a zászlósnak, hogy az istállóórral kerestesse meg a lovát.' (Pennanen 1984: 433)

A két képzővel ellátott műveltető igék a finnben sem feltétlenül többszörös műveltető viszonyt jelölnek, a műveltetéssel foglalkozó szerzők (Kytömäki, Vesikansa) gyakran egyenértékűnek tartják az egyképzős alakokat a kétképzősökkel, bár nyelvhelyességi szempontok alapján helyesebbnek tartják az egyképzős igéket (Pennanen 1984: 432). Pennanen szerint a mondatoknak csak egy része az, ahol nem mindegy, hogy egy- vagy kétképzős a műveltető ige (1984: 432).

2.3. A többszörös műveltetés mondattana a magyarban

A magyarban is sokkal inkább elfogadhatónak tűnnek azok a mondatok, amelyekben csak egy eszközlő alany van kitéve:

- (48) *A tanár dolgozatot íratat a diákokkal.* (Hetzron 1976: 381)
 (49) *A tanár dolgozatot íratat a helyettesítővel.* (Hetzron 1976: 382)
 (50) *Ha nem akarja ő maga kimosni az ingét, akkor legalább mosatassd ki vele!*
 (Kömlösy 2000: 240)

A következő mondatban csak az egyik eszközlő alany van jelen, a mondat elfogadhatósága inkább a háromszoros képzés miatt kérdéses:

- (51) *??A város vezetősége évente kijavíttatja a bérlőkkel a kéményeket.* (Kömlösy 2000: 240)

Az elfogadhatóság határán ugyan, de léteznek olyan mondatok, amelyekben mind a két eszközlő alany szerepel: mindkettő –VAL ragos alakban:

(52) *Az igazgató ma Kis tanárnővel dolgozatot íratat az első osztályosokkal.*
(Komlósy 2000: 240)

(53) *?A tanárral dolgozatot íratattam a diákokkal.* (Hetzron 1976: 382)

Nem jólformált azonban a következő mondat, mert pragmatikai szempontból a „tanár” a magasabb rangú eszközlő alany, szintaktikai szempontból viszont az eszközlő alany számít magasabb rangúnak, amelyiket először említjük, így a két különböző szempont ellentmondásba kerül egymással:

(54) *??A diákokkal dolgozatot íratattam a tanárral.* (Hetzron 1976: 382)

A magyar nyelvészeti szakirodalom alapján arra következtethetünk, hogy a magyarban a több műveltető képzővel ellátott igék minden esetben többszörös műveltetést fejeznek ki (valaki valaki által valakivel csináltat valamit). Mikola hívja fel a figyelmet az Erdélyi magyar szótörténeti tár olyan összetett képzős aktív igéire (*becsináltattat, befedettet, behívattat, behordattat, behozattat, beíratat, berakattat, beszántattat, betétettet, bevitettet*), amelyek egyszerű műveltetést fejeznek ki (Mikola 1999: 118). A jelenség részletes vizsgálatára készülő dolgozatomban szeretnék visszatérni.

A finn példák tehát azt mutatják, hogy a kettő vagy több képzővel ellátott igék tartalmazó mondatokban csak egy eszközlő alany tehető ki. A magyarban van lehetőség arra, hogy két eszközlő alany szerepeljen a mondatban, ebben az esetben mindkettőt ugyanaz a –VAL ragos alak fejezi ki.

2.4. A többszörös műveltetés mondattana az obi-ugor nyelvekben

Az obi-ugor nyelvek közül a vogul az, amelyben a műveltető szerkezetek alaktana és mondattana jóval alaposabban kutatott, így nem meglepő, hogy több képzős igéket tartalmazó példamondatokat a vogulban könnyebben lehet találni. Az osztjából csak az igealakok képzésére találtam példát, az ilyen többszörösen képzett alakokkal alkotott mondatokra nem.

A vogulban a második eszközlő alany szerepelhet a mondatban, kifejezésére pedig az első eszközlő alanyétól különböző eszközök szolgálnak. Ezek lehetnek névutók: *jot* ‘-vAl (társhatározó)’, *χosit* ‘köszönhetően’, *sirijl* ‘módján’, *ňotmil-e-t* ‘segítségével (= segítség-é-ben)’, vagy az Abl ragja is: *-nijl*.

(55) *Ira Kātja jot āyi sup-ijl jūnti-lt-apt-as.*
Ira-NOM Katja-NOM –val lány-NOM ruha-INSTR varr-KAUZ-KAUZ-PT, VXSG3
‘Ира через Катю попросила девушку шить платье.’ (Rombandeeva 1962: 239)

- (56) *Ira Kātja χosit āyi sup-ij*
 Ira-NOM Kātja-NOM köszönhetően lány-NOM ruha-INSTR
jünti-lt-as.
 varr-KAUZ-PT, VXSG3
 ‘Ира благодаря Кате (т.е. с помощью Кати) попросила девушку шить платье.’ (Rombandeeva 1962: 240)
- (57) *Semjon ěkwa-nij Rima-n kostjum jünti-lt-as.*
 Semjon-NOM asszony-ABL Rima-LAT öltöny-NOM varr-KAUZ-PT, VXSG3
 ‘Semjon a felesége által Rimával öltönyt varratott.’ (Dolovai 1993–1994: 12)
- (58) *Marja-akw Sonja sirij χańiştan χum-n*
 Marja néni-NOM Sonja-NOM módján tanár-LAT
nepak χassj-lt-as.
 kérvény-NOM ír-KAUZ-PT, VXSG3
 ‘Marja néni Szonján keresztül kérvényt íratott a tanárral.’ (Dolovai 1993–1994: 12)
- (59) *Ira Katja notmil-e-t āyi-n*
 Ira-NOM Kātja-NOM segítség-PXSG3-LOC lány-LAT
sup jünt-ilt-as.
 ruha-NOM varr-KAUZ-PT, VXSG3
 ‘Ira Kātja segítségével ruhát varratott a lánnyal.’ (Dolovai 1993–1994: 12)

A vogul példák azt bizonyítják, hogy a második eszközlő alany kitehető a mondatokban, jelölésére többféle lehetőség is rendelkezésre áll. Az előforduló kifejezési módok változatossága azt mutatja, hogy ezt a kérdést a nyelvtan nem szabályozza pontosan, hiszen igen ritkán van szükség az efféle mondatokra. A példamondatok alapján feltételezhető, hogy a mondat jólformáltságához az első és a második eszközlő alany különböző jelölésére van szükség, a többi bővítmény viselkedése pedig ugyanolyan, mint az egyszerű műveltető mondatokban (Dolovai 1993–1994).

A vogulban is megfigyelhető azonban, hogy a többszörösen képzett műveltető igealakok nem minden esetben fejeznek ki többszörös műveltetést. Bár Rombandeeva azt írja, hogy a vog. *-lt-* + *-pt-* képző funkciója a többszörös műveltetés kifejezése (Rombandeeva 1962: 239), ezt a példaanyag nem mindig igazolja, hiszen a következő mondatokban például többszörös a műveltetés, az igeiken azonban az *-lt* képzőt találjuk:

- (60) *tamara oma-te jot rumĕkwa-tĕ-n*
 Tamara anya-PXSG3 -val ismerős asszony-PXSG3-LAT
ruś sup jünti-lt-as.
 orosz ruha-NOM varr-KAUZ-PT, VXSG3
 ‘Тамара через свою мать попросила знакомую (русскую или коми) женщину сшить ей русское платье.’ (Rombandeeva 1979: 89)

- (61) *omam-n wāj-ij uwsi-m jot ūpu-m-n*
 anya-LAT csizma-DU,NOM nővér-PXSG1 -val nagybácsi felesége-PXSG1-LAT
juntā-lt-a-we-siγ
 varr-KAUZ-PASS-PT,VXDU3
 'Мама через сестру попросила сшить кисты жене моего лади.'
 (Rombandeeva 1979: 96)

Arra is található példa, hogy az *-lt* + *-pt* képző egyszerű műveltetést fejez ki:

- (62) *ańtupka akim pēkarni ōjka-n pulka nāń war-lt-apt-as.*
 Antyip bácsi pék-LAT fehér cipó kenyér-NOM csinál-KAUZ-PT,VXSG3
 'Дед Антип попросил пекаря испечь для своей бригады белый хлеб.'
 (Rombandeeva 1979: 106)
- (63) *šēman ōjka nujtāγl jūntā-ltapt-as.*
 Szemjon bácsi-NOM ruha-NOM varr-KAUZ-PT,VXSG3
 'Семен заказал шить костюм.' (Rombandeeva 1973: 43)

A többszörösen képzett műveltető igés mondatok jelentéstani problémáit egy készülő dolgozatomban szeretném részletesen tárgyalni.

Az obi-ugor nyelvek többszörösen képzett műveltető igéinek vizsgálata alapján megállapítható tehát, hogy a képzés megisméltése ezekben a nyelvekben is ismeretes. A képzés mennyiségi korlátairól nincsenek adatok, a szakirodalomban található példák között nem fordul elő olyan ige, amelyen kettőnél több műveltető képző lenne. Többszörösen képzett műveltető igét tartalmazó mondatot csak a vogulban sikerült találnom. A beszélt nyelvben valószínűleg a vogulban is igen ritkák ezek az alakok, erre utal az is, hogy a második eszközlő alany ugyan megjelenhet a mondatban, de nyelvtani megformálására nincsenek pontos szabályok, a beszélők több lehetséges megoldás közül választhatnak. A többszörösen képzett műveltető alakokat tartalmazó mondatok szemantikai jellemzőinek feltárása további vizsgálatokat igényel, s ezen elemzések során is érdemesnek látszik támaszkodni Kulikov tanulmányaira (1993, 1999).

IRODALOM

- Ahlquist, August 1894: *Wogulische Sprachtexte nebst Entwurf einer wogulischen Grammatik = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 7*. Helsingfors.
- Balandin, A. N. – M. P. Vahruševa 1957: *Mansijskij jazyk*. Leningrad, Gosudarstvennoe Učebno-Pedagogičeskoe Izdatel'stvo Ministerstva Prosveščeniija RSFSR.
- BalVahr = A. N. Balandin – M. P. Vahruševa 1958: *Mansijsko-russkij slovar'*. Leningrad, Gosudarstvennoe Učebno-Pedagogičeskoe Izdatel'stvo Ministerstva Prosveščeniija RSFSR.
- Comrie, Bernard 1976: The syntax of causative constructions. Cross-languages similarities and divergences. In: Masayoshi Shibatani (ed.): *Syntax and Semantics 6. The Grammar of Causative Constructions*. New York, Academic Press. 261–313.

- Comrie, Bernard 1981: *Language Universals and Linguistic Typology*. Oxford, Basil Blackwell.
- Comrie, Bernard 1985: Causative verb formation and other verb deriving morphology. In: Timothy Shopen (ed.): *Language Typology and Syntactic Description 3. Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge, Cambridge University Press. 309–348.
- DEWOS = Wolfgang Steinitz 1966: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, Akademie-Verlag.
- Dolovai Dorottya 1993–1994: A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35. 3–15.
- Dolovai Dorottya 1996a: Műveltető igeképzés az obi-ugor nyelvekben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 37. 193–207.
- Dolovai Dorottya 1996b: Az obi-ugor nyelvek műveltető szerkezetei. In: H. Leskinen – Maticsák S. – T. Seilenthal (eds.): *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 4*. Jyväskylä. 11–14.
- Ganschow, Gerhard 1965: *Die Verbalbildung im Ostjakischen*. Wiesbaden, Otto Harrasowitz.
- Hetzron, Robert 1976: The Hungarian causative verb and its syntax. In: Masayoshi Shibatani (ed.): *Syntax and Semantics 6. The Grammar of Causative Constructions*. New York, Academic Press. 371–398.
- Komlósy András 2000: A műveltetés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai kiadó. 215–292.
- Kulikov, Leonid 1993: The „second causative”. A typological sketch. In: Bernard Comrie – Maria Polinsky (eds.): *Causatives and Transitivity*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 121–154.
- Kulikov, Leonid 1999: Remarks on double causatives. In: *Tuvan and other Turkic Languages. Journal de la Société Finno-Ougrienne* 88. 49–58.
- Kytömäki, Leena 1978: Kuratiivikausatiivit. In: Alho Alhoniemi (szerk.): *Rakenteita. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi*. Turku, 129–150.
- Mikola, Tibor: Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen. *Néprajz és Nyelvtudomány* 36. 251–265.
- Mikola Tibor 1999: A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1. Magyar és finnugor mondattörténet*. Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 109–120.
- Nëmisova, E. A. 1965: Slovoobrazovanie glagolov ust'-kazimskogo dialekta hantyjskogo jazyka. In: M. G. Voskoboynikov (szerk.): *Jazyki i folklor narodov Krajnego Severa = Učënye zapiski Tom 269*. Leningrad, Leningradskij Gosudarstvennyj Pedagogičeskij Institut im. Herzena. 247–256.
- Nickel, Klaus Peter 1994: *Samisk grammatikk*. Davvi Girji O.S.
- Pennanen, Esko 1984: Havaintoja suomen teetoverbeistä. *Virittäjä* 88. 431–443.
- Pennanen, Esko 1986: On the so-called curative verbs in Finnish. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 47. 163–182.

- Rombandeeva, E. I. 1960: Kauzativnye formy mansijskogo glagola. In: V. I. Cincius (szerk.): *Učënye zapiski Tom 167*. Leningrad, Kafedra jazykov narodov Krajnego Severa. 71–84.
- Rombandeeva, E. I. 1962: Kauzativnye glagoly v aktivnyh i passivnyh sintaksičeskih konstrukcijah mansijskogo jazyka. In: B. A. Serebrennikov (szerk.): *Voprosy finno-ugorskogo jazykoznanija*. Moskva–Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 236–256.
- Rombandeeva, E. I. 1973: *Mansijskij (vogul'skij) jazyk*. Moskva, Nauka.
- Rombandeeva, E. I. 1979: *Sintaksis mansijskogo (vogul'skogo) jazyka*. Moskva, Nauka.
- Rombandeeva, E. I. – E. A. Kuzakova 1982: *Slovar' mansijsko-russkij i russko-mansijskij*. Leningrad, Prosveščenie.
- Steinitz, Wolfgang 1950: *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis*. Leipzig, Otto Harrasowitz.
- Szabó Dezső 1904: A vogul szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 34. 55–75, 217–235, 417–457.
- Terëškin, N. I. 1961: *Očerki dialektov hantijskogo jazyka. Čast' pervaja. Vahovskij dialekt*. Moskva–Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Vesikansa, Jouko 1978: *Johdokset*. Porvoo–Helsinki–Juva.

MULTIPLE CAUSATION IN OB-UGRIC LANGUAGES

DOROTTYA DOLOVAI

This paper deals with a special class of causative verbs: the double and the multiple causatives. From typological point of view Leonid I. Kulikov discusses the morphological, semantic and syntactic aspects of multiple causation (Kulikov 1993, 1999).

The author presents and compares the Vogul and Ostyak multiple causative suffixes and the Vogul double causative constructions according to Kulikov. Unfortunately, the grammars of the Ostyak do not offer sufficient data for the investigation of this problem.